



*Araştırma Makalesi / Research Article*

## NİSAN SAVAŞLARINDAN VATAN MUHAREBESİNE: AZERBAIJAN’DA “BÖYÜK QAYIDIŞ” SÜRECİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Esra Banu SİPAHI<sup>1\*</sup>  
Bahar ÖZSOY<sup>2</sup>  
Musa QASIMLI<sup>3</sup>

### Öz

1994 yılında Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir ateşkes anlaşması imzalanca da sınır hattında zaman zaman şiddeti artan çatışmalar yaşanmaya devam etmiştir. Bu çatışmaların en kapsamlı olanı 2-5 Nisan 2016 tarihlerinde gerçekleşen Dört Gün Savaşları’dır. Dört Gün Savaşları, Azerbaycan-Ermenistan sorununun çözümüne yönelik ilginin azaldığı bir dönemde Karabağ meselesini uluslararası alanda yeniden gündeme getirerek savaş seçeneğinin aslında ortadan kalkmadığına dikkat çekmiştir. Nitekim 27 Eylül-10 Kasım 2020 tarihleri arasında yaşanan savaşta Azerbaycan’ın topraklarının büyük bir kısmını Ermeni işgalinden kurtarmayı başarması ile bölge sakinlerinin geri dönüşü için çalışmalar başlatılmıştır.

Dört Gün Savaşları sonrasında Azerbaycan kamuoyunda “Böyük Qayıdış” olarak nitelendirilen Çocuq Mərcanlı köyünün yerleşime açılması, İkinci Karabağ Savaşı’nda işgalden kurtarılan kentlerin yeniden yapılandırılması için bir pilot proje görevi görmüştür. Bu çalışmada, Çocuq Mərcanlı köyünün sözü edilen simgesel anlamından hareketle, savaş sonrası süreçte işgalden kurtarılan toprakların yerleşime açılması için yürütülen faaliyetler ve geri dönüş politikasının, bir yeniden doğuş öyküsüne dönüştürülebilirliği analiz edilmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Azerbaycan, Çocuq Mərcanlı, Dağlık Karabağ, Geri dönüş.

## FROM APRIL CLASHES TO THE NATIONAL WAR: AN EVALUATION ON THE “THE GREAT RETURN” PROCESS IN AZERBAIJAN

### Abstract

Although a ceasefire agreement was signed between Armenia and Azerbaijan in 1994, clashes with increasing violence continued to occur from time to time along the border line. The most extensive of these conflicts is the Four Day Wars, which took place on April 2-5, 2016. These conflicts brought the Karabakh issue back to the international agenda and drew attention to the fact that the option of war did not disappear. As a matter of fact, after the war between 27 September and 10 November 2020, Azerbaijan succeeded in liberating a large part of its lands from the Armenian occupation, and efforts were initiated for the return of the residents of the region.

After the Four-Day Wars, the village of Çocuq Mərcanlı, which is described as "Böyük Qayıdış" in Azerbaijan was opened to settlement served as a pilot project for the reconstruction of the cities liberated from occupation in the Second Karabakh War. In this study, based on the mentioned symbolic meaning of Çocuq Mərcanlı village, it is analyzed that the activities carried out to open the lands liberated from occupation in the post-war period for settlement and the convertibility of a policy of return into a rebirth story.

**Keywords:** Azerbaijan, Çocuq Mərcanlı, Nagorno-Karabakh, Return.

<sup>1</sup> Doç.Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-6277-8027.

\* Sorumlu yazar (Corresponding Author): [ebsipahi@erbakan.edu.tr](mailto:ebsipahi@erbakan.edu.tr)

<sup>2</sup> Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-6667-6789.

<sup>3</sup> Prof. Dr., Milli Elmler Akademiyası, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü, ORCID: 0000-0002-3298-832X.

**Başvuru Tarihi** (Received): 17.02.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

## Giriş

Tarihi, Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'yı işgaline dayanan ve bilinçli bir şekilde oluşturulan Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorun, Sovyetlerin dağılma sürecine girdiği 1980'li yıllarda Dağlık Karabağ özelinde devam etmiştir. Erivan'ın resmi olarak Azerbaycan'a ait özerk bir bölge olan Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia etmesi ile başlayan çatışmalar savaşa dönüşmüş ve Ermenistan, Karabağ'ın yanı sıra bölgeyi çevreleyen yedi kenti işgal etmiştir.

Tarafların Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)'na üye olmasıyla sorun uluslararası bir boyut kazanırken, savaş 1994 yılındaki ateşkes anlaşması ile durdurulabilmiştir. Bu tarihten itibaren AGİT bünyesinde oluşturulan Minsk Grubu çerçevesinde sorunun diplomatik yollardan çözümü aranmıştır. Yine bu dönemde Azerbaycan işgal nedeniyle bir milyona yakın mülteci sorunu ile karşı karşıya kalmış ve yeni kurulan bir devlet olarak, Azerbaycan'ın yüzleşmek durumunda olduğu siyasi ve ekonomik sorunlara göçmen sorunları da eklenmiştir. Göçmen nüfusun ihtiyaçlarının karşılanmasında dış yardımlardan da faydalandığı halde ülkedeki göçmenler, uzun yıllar boyunca oldukça zorlu koşullar altında yaşamak durumunda kalmışlardır.

İşgal sürecinin uzaması ile özellikle son yıllarda uluslararası alanda Karabağ meselesine olan ilgi azalmış ve sorunun çözümünde en yetkin örgüt olan AGİT'in Minsk Grubu'nun da mevcut statünün devamından yana bir tutum sergilediği görülmüştür. Diğer taraftan, hem Bakü hem de Erivan yönetiminin askeri harcamalarını sürekli olarak artırmaları bölgedeki çatışmalara zemin hazırlamıştır. Nitekim bu çatışmaların en şiddetlisi 2-5 Nisan 2016 tarihinde meydana gelmiş ve Azerbaycan ilk kez işgal altındaki topraklarından bir bölümünü geri almıştır. Elde edilen alan, işgal altındaki topraklarla kıyaslandığında oldukça sınırlı kalsa da Azerbaycan kamuoyunda önemli bir motivasyon yaratmış ve halkta toprakların geri alınmasına yönelik beklentileri artırmıştır. Yine Dört Gün Savaşları bölgedeki diplomatik çabaların yetersiz olduğunu ortaya koymanın yanı sıra savaş seçeneğinin ortadan kalkmadığına işaret etmesi açısından da önemli bir gelişme olmuştur. Dört yıl sonra yeniden çıkan savaş sonunda Azerbaycan ordusu zafer kazanarak, işgal altındaki ülke topraklarının büyük bir kısmını geri almıştır.

Bu çalışma İkinci Karabağ Savaşının ardından işgalden kurtarılan topraklarla ilgili gündeme gelen çalışmalara odaklanmaktadır. Çalışmada ilk olarak, Dağlık Karabağ Savaşı ile ilgili bilgi verilmiş olup ardından Çocuq Mercanlı köyünün yeniden yerleşime açılması süreci üzerinde durulmuştur. Mecburi köçkünler (ülke içinde yerinden edilmiş kişiler) için simgesel bir anlam ifade eden köy, Azerbaycan'ın işgalden kurtarılan diğer yerleşim birimleri için “pilot proje” olması bakımından bir model oluşturmaktadır. Bu kapsamda üçüncü olarak 27 Eylül-10 Kasım 2020 tarihleri arasında gerçekleşen İkinci Karabağ Savaşı'na yer verilerek Azerbaycan yönetimi tarafından işgalden kurtarılan bölgelerde yapılan çalışmalar değerlendirilmiştir.

### 1. Dağlık Karabağ Savaşı ve Ermeni İşgalinin Boyutları

19. yüzyılda Rusya'nın Kafkasya'ya yayılma politikasının bir yansıması olarak işgal edilen yerlere Ermeni nüfusun yerleştirilmesi söz konusu olmuştur. Özellikle bölgenin stratejik noktalarına yerleştirilen Ermenilerin sayısı düzenli olarak artarken bölgedeki Müslüman-Türk nüfus oranı azalma eğilimine girmiştir. Örneğin 1832 yılında Karabağ nüfusunun %64,8'ini Müslüman-Türkler, %34,8'ini ise Ermeniler oluşturmaktadır (Mahmudov ve Şükürov, 2005: 36). 1916 yılına gelindiğinde bu oranlar %51'e %46 olarak gerçekleşmiştir. 1918-1920 yıllarını kapsayan kısa süreli bağımsızlığın ardından Sovyet Rusya tarafından işgal edilen Azerbaycan'da yaşanan gelişmeler, ülkenin siyasi ve ideolojik politikalarının Çarlık döneminden farklı olmayacağını göstermiştir. Öyle ki, Çarlık Rusyası döneminde Ermenilere yönelik nüfus siyaseti Sovyet Dönemi'nde sürdürülmüş, Azerbaycan topraklarında sayısı art(tırıl)an Ermeniler, zamanla bölge üzerinde hak iddia etmeye başlamışlardır (Həsənov, 2016: 469). Nitekim Sovyet nüfus politikasının bir yansıması olarak 7 Temmuz 1923 tarihinde Azerbaycan'a ait olan Dağlık Karabağ'a özerklik verilmiştir (Neciyev, 2011: 181-182). Konuya ilişkin olarak Qasımlı (2015), yapay bir şekilde oluşturulan bölgenin nüfusunun belirtilen

dönemde 158 bin civarında olduğunu ve bu rakamın da yaklaşık olarak 14 binini Azerbaycanlı nüfusun oluşturduğunu ifade etmektedir. 1926 yılı nüfus sayımının verilerinde bölgedeki Azerbaycanlı nüfusun göç sebebi ile daha da azaldığı görülmektedir. Buna göre, adı geçen dönemde Dağlık Karabağ'da yaşayan 125 bin 159 kişiden 111 bin 700'ü Ermeni, 12 bin 600 kişi ise Azerbaycanlıdır (Qasımlı, 2015). Bölgeye verilen özerklik ve ağırlıklı Ermeni nüfusa karşın SSCB'nin 1936 ve 1977 Anayasalarında, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Azerbaycan'a ait olduğunun vurgulandığı görülmektedir (Aslanlı, 2015).

Rusya'nın Karabağ bölgesine olan göç politikası ile zaman içinde Karabağ ve Revan (Erivan)'da yaşayan Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında birtakım sorunlar yaşanmaya başlamıştır (Özsoy ve Aydemir Baş, 2022: 146). 19. yüzyıldan itibaren Dağlık Karabağ'da sayıları artan Ermeniler, 20. yüzyılın sonuna doğru Rus politikasına sadık kalarak "kendi kaderini tayin" adı altında bölgenin kendilerine ait olduğunu yeniden iddia etmeye başlamışlardır. Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle başlayan reform sürecindeki boşluğu fırsat bilen Ermeniler, Dağlık Karabağ başta olmak üzere birçok yerde huzursuzluk çıkarmış ve ülke sınırları içinde yaşayan Azerbaycanlılar göçe zorlanmıştır. Öte yandan, 1 Aralık 1989 tarihinde Dağlık Karabağ Bölgesi'nin Ermenistan'la birleştirilmesi hakkındaki kararın Ermenistan'da kabul edilmesi ve bölgedeki gerginliğin artması üzerine Sovyet yönetimi, Ocak 1990'da Dağlık Karabağ başta olmak üzere, kimi kentlerde olağanüstü hâl ilan etmiştir (Həsənov, 2016: 474-475).

Bağımsızlığın ilan edilmesi sonrasında devam eden gerginlik nedeniyle, Azerbaycan yönetimi 26 Kasım 1991 tarihinde Dağlık Karabağ'ın özerklik statüsünü kaldırarak burayı doğrudan merkezi yönetime bağlamıştır. Ne var ki Ermenistan, Azerbaycan topraklarına yönelik hak iddiasını sürdürmüş, Hankendi çevresindeki 19 Azerbaycan köyünü ateşe vermiştir (Qasımlı, 2016: 457-458). Yaşananların sonucunda (1989 yılı verilerine göre) Dağlık Karabağ'ın 190 bin olan nüfusunun %22'sini oluşturan Azerbaycanlılar 'mecburi köçkün' (zorunlu göçmen) haline getirilmiştir (Babayev, 2020: 17).

### 1.1. Ermeni İşgalinin Boyutları

1991 yılında bağımsızlığın ilan edilmesi ile iki ülke arasında şiddetlenen çatışmalar savaşa dönüşmüş, Ermenistan Dağlık Karabağ'ın yanı sıra stratejik ve tarihi önemi olan birçok kenti birbiri ardına işgal etmiştir. Yaşanan çatışmalar ve savaş nedeniyle 1988-1993 yılları arasında Azerbaycan topraklarının yaklaşık beşte biri işgal edilmiştir. Bu süreçte 20 Yanvar (20 Ocak) ve Xocalı (Hocalı) gibi iki trajik olaya maruz kalan Azerbaycan'ın yaşadığı 'devlet şiddeti' uluslararası kamuoyunun gündemine gelmeye başlamıştır. Adı geçen dönemde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından Azerbaycan'a yönelik işgali kınayan ve durdurulmasını talep eden bazı kararlar kabul edilmiştir (Qasımlı, 2016). Söz konusu kararlar uluslararası alanda Azerbaycan'ın haklılığının kanıtlanması açısından önemli olsa da bu kararların yaptırımdan yoksun olmalarının vermiş olduğu cesaretle Ermenistan işgalci tutumunu sürdürmüştür.

1994 yılında imzalanan ateşkes antlaşması ile taraflar arasındaki aktif savaşa son verilmiştir. Sipahi ve Özsoy (2017), 1988-1994 yılları arasında yaşanan olayların iki boyutu olduğuna dikkat çekmektedirler. Buna göre, işgal edilen kimi topraklarda Ermenistan tarafından etnik varlığı, kimliği, ulusal tarihi hedef alan saldırı ve faaliyetler, soykırım eyleminin bir uzantısı olarak bilinen kentkırımdır. Bu kapsamda tahrip edilmesinin Ermenilere hiçbir fayda sağlamayacağı yapı ve mekânlar (kütüphaneler, dini önemi olan mezarlık-cami gibi alanlar) zarara uğratılmış ve anılan bölgelerde Azerbaycan'a ait olan kültürel-tarihsel hafıza yok edilmeye çalışılmıştır. Örneğin Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler (ÜİYOK) Devlet Komitesi (Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri Üzrə Dövlət Komitəsi) verilerine göre<sup>4</sup>, Dağlık Karabağ ve çevresinde resmi olarak faaliyet gösteren 67 camiden (Şuşa'da 13, Ağdam'da 5, Füzuli'de 16, Zengilan'da 12, Cebrayıl'de 5, Kubadlı'da

<sup>4</sup> Adı geçen veriler, 19.07.2017 tarihinde Mülteciler ve Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler Devlet Komitesi'nden e-posta yoluyla elde edilmiştir.

8, Laçın'de 8) 63'ü tamamen yıkılmış, 4'ü ise kullanılamaz hale getirilmiştir. Ermenistan, Azerbaycan Dağlık Karabağ Savaşı'nın bir diğer boyutunu ise gerek Ermenistan gerekse de işgal edilen topraklardan göçe zorlanan göçmen nüfus sorunu oluşturmaktadır. Öyle ki, 1988-1989 yılları arasında 250 bin kişi Ermenistan'dan sınır dışı edilirken, 1990-1994 yılları arasında ise 700 bin kişi Dağlık Karabağ (Hankendi, Ağdere, Şuşa, Hocalı, Hocasent) ve 7 kentin işgal edilmesi ile zorunlu göçe maruz bırakılmıştır (Rzayev, 2015: 102).

Ülkeler arasında yıllarca devam eden çatışma ve savaş sürecinde 20 bin Azerbaycanlı yaşamını kaybetmiş, 50 bin kişi yaralanmış, 6 binden fazla Azerbaycan vatandaşı kaybolmuş ya da rehin alınmıştır (<http://www.human.gov.az>). İmzalanan ateşkese rağmen Ermenistan-Azerbaycan temas hattı dünyanın en militarize çatışma bölgelerinden birine dönüşmüştür (Babayev, 2020). Nitekim Ermenistan'ın elindeki Rus yapımı füze sistemleri ve Azerbaycan'ın elindeki İsrail yapımı silahlar, tarafların kritik öneme sahip altyapı ve lojistik merkezlerini ve sivil yaşam alanlarını tehdit etmesine neden olmuştur (Kofman, 2020). 27 Eylül 2020 tarihinde başlayıp 10 Kasım 2020 tarihindeki anlaşma ile son bulan İkinci Karabağ Savaşı ile Azerbaycan tarafından birçok bölge işgalden kurtarılmış olsa da sınır hattındaki ihlaller, Hankendi'nin durumu<sup>5</sup> ve bölgeye yerleştirilen Rus askerlerinin varlığı Kafkasya'daki güvenlik endişelerinin kısa vadede çözülemeyeceğine işaret etmektedir.

## 1.2. Savaşın Görünmezleri: Mecburi Köçkünler

İnsani bir sorun olarak nitelenen göç olgusu günümüzde dünyanın birçok bölgesinde ya ulusal sınırlar içerisinde yer değişimi şeklinde (iç göç) görülmekte ya da söz konusu sınırların dışına çıkmak (dış göç) suretiyle gerçekleşmektedir. Özellikle silahlı çatışmaların, genel şiddet durumlarının, insan haklarının, doğal veya insan kaynaklı felaketlerin etkilerinden kaçınmak için uluslararası kabul görmüş bir devlet sınırını aşmamış olan ancak ikamet ettikleri yerden göçe zorlanan insan ya da insan grupları yerinden edilmiş kişiler (IDP) olarak nitelenmektedirler (Perruchoud ve Redpath-Cross, 2011: 52). Kişinin iradesi ile yer değiştirme hareketinden farklı olan zorlama durumu göçe çoğu zaman dramatik bir boyut katmaktadır (IDMC, 2020).

20. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmalar sonrasında yaşanan savaş ile birlikte, Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait olan toprakları işgal etmesi ülkede bir yandan Ermenistan'dan göçe zorlanan 'kaçkınlar', diğer yandan işgal edilen Dağlık Karabağ ve Azerbaycan kentlerinden göç etmek zorunda kalan 'mecburi köçkünler' sorununu ortaya çıkarmıştır. Öyle ki bu durum, 90'lı yıllarda Azerbaycan'ı nüfusuna oranla en fazla göçmen barındıran ülkelerden biri haline getirmiştir. Günümüzde de Azerbaycan, dünya çapında çatışma ve şiddet nedeniyle en fazla ülke içinde yerinden edilmiş kişinin yaşadığı ülkeler sıralamasında yer almaktadır (IDMC, 2020). Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği verilerine göre, ülkede zorla yerinden edilmiş kişi sayısı 620 bin400'dür (UN Refugee Agency, 2018: 39). Bu rakam kimi çalışmalarda farklılık göstermektedir. Örneğin, ülkedeki mecburi köçkün sayısı İsviçre merkezli İç Göç İzleme Merkezi tarafından 90'lı yıllar için 700 bin; Yunusov tarafından 1993 Aralık verilerine göre 778 bin 500; Özsoy ve Sipahi tarafından yapılan çalışmada 2017 yılı için 613 bin 105 ve Babayev tarafından hazırlanan çalışmada 750 bin olarak gösterilmiştir (IDMC, 2010; Yunusov, 2013; Özsoy ve Sipahi, 2017; Babayev, 2020). Bununla birlikte Azerbaycan nüfusu göz önüne alındığında, en düşük rakamın baz alınması halinde dahi Bakü yönetiminin uzun yıllar boyunca büyük bir göçmen nüfus sorunu ile karşı karşıya kaldığı belirtilmelidir.

<sup>5</sup> 10 Kasım 2020 tarihli anlaşma sonrasında Hocasent, Hocalı ve Ağdere'nin yanında Hankendi de Ermeni kontrolünde kalmış ve bölgeye Rus Barış Gücü'nün yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır.

ÜİYOK Devlet Komitesi'nin 2017 yılı verilerine göre, ülkedeki 613 bin 105 mecburi köçkünün 194 bin 848'i başkent Bakü'de, 79 bin 063 kişi Abşeron iktisadi rayonunda (ekonomik bölge)<sup>6</sup>, 46 bin 301'i Gence-Qazax iktisadi rayonunda ve geriye kalanlar ise ülkenin çeşitli rayonlarında yaşamaktadır. Bahse konu olan nüfusun 82 bin 763'ü akraba ve tanıdıklarının evlerinde, 76 bin 85'i yurtlarda, 53 bin 666'sı yol kenarlarında, 22 bin 478 kişi başkalarına ait evlerde, 20 bin 971 kişi eğitim kurumları ve çocuk bahçelerinde ve 3 bin 616 kişi ise vagonlarda yaşamını sürdürmektedir. Yine mecburi köçkünlerin yarısından fazlasını (366 bin 889) çalışma yaşındaki kişiler oluşturmaktadır. 2017 yılı itibarıyla 150 bin 311'i daimî olmak üzere 293 bin 227 mecburi köçkün istihdam edilmiştir. 73 bin 162 kişi çalışmazken, bu rakamın yarısından fazlasını kadınların oluşturması dikkat çekicidir. Bu verilerden hareketle, aradan geçen onca yıla rağmen mecburi köçkünlerin en temel ihtiyaçlara erişimde dahi ciddi sıkıntılar yaşamaya devam ettiği görülmektedir.

Bununla birlikte Azerbaycan yönetimi tarafından söz konusu kesimin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik düzenlemeler yapıldığı vurgulanmalıdır. Örneğin, 1993-2017 yılları arasında mültecilerin ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin sosyal sorunlarının çözümüne 6,6 milyar manat harcanmıştır. Aynı dönemde, 250 bin mülteci ve yerinden edilmiş kişinin barınma koşulları iyileştirilirken 340 bin yerinden edilmiş kişinin halen konut sorunu olduğu belirtilmektedir. 2017 yılı itibarıyla Devlet Petrol Fonu ve diğer kaynaklardan tahsis edilen fonlarla ülkenin otuzu aşkın kenti ve civarında mülteciler ve yerinden edilmiş kişiler için tüm sosyal ve teknik altyapıya sahip doksan beş modern konut alanı inşa edilmiştir. Bunun yanında hükümetin mecburi köçkünlere yönelik düzenlemelerinin ve iyileştirme kapasitesinin artması -çatışma süresinin uzamasının da etkisi ile- uluslararası kuruluşların göçmen nüfusa yönelik ilgisinin azaldığı da ifade edilmelidir. Qaçqın ve mecburi köçkünlerin sorunların çözümüne yönelik 1993 yılında 95.000.000 manat olan yardım miktarının 2017 yılı itibarıyla 2/3 oranında azaltılması bu durumun göstergesidir<sup>7</sup>.

Haklar bağlamında değerlendirilirse, Azerbaycan'da yerinden edilmiş kişilerin diğer vatandaşlar ile aynı haklara sahip oldukları ve belirgin bir ayrımcılık yaşamadıkları görülmektedir (UN Refugee Agency, 2009). Bununla birlikte uluslararası kuruluşlara ait kimi raporlarda hükümet tarafından göçmenlere verilen yardımların, genellikle bu kesimin temel geçim kaynağı olduğunun altı çizilmekte, zorla yerinden edilmiş insanların sağlık, eğitim ve istihdam gibi temel hizmet ve haklara erişimlerinin yerli halka göre sınırlı olduğu vurgulanmaktadır (IDMC, 2010). Örneğin Anayasaya göre, mecburi köçkünler oy verme ve Azerbaycan'ın siyasi işlerine katılma hakkına sahiptir. Ancak uygulamada, mecburi köçkünlerin siyasete katılımının genellikle yerel, parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oy kullanmanın ötesine geçmediği belirtilmektedir. Yine, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğine göre, mecburi köçkünlere yasal olarak hareket özgürlüğü tanınmasına rağmen uygulamada, ikamet yeri seçimini kısıtlayan kimi idari kurallar söz konusudur. Buna göre, devlet yardım listeleri bölge başına belirli bir yerinden edilmiş kişi sayısına göre belirlenmektedir. Bu nedenle, ikamet bölgelerini değiştiren mecburi köçkünlerin yeni bölgelerdeki hükümet yardım listelerine dahil olamama durumları da bulunmaktadır (UN Refugee Agency, 2009). Nitekim 2008 yılında Kafkas Barış, Demokrasi ve Kalkınma Enstitüsü tarafından verilen göstergeler de bu durumu destekler niteliktedir. Buna göre, mecburi köçkünlerin %33'ünün yerel nüfusa tamamen uyum sağladığı, %30'unun nispeten uyum sağlayabildiği, %36'sının ise bütünleşme sorunu yaşadığı ve % 1'inin de marjinalleştiği ifade edilmiştir (Kafkas Barış, Demokrasi ve Kalkınma Enstitüsü, 2008, aktaran IDMC, 2010).

<sup>6</sup> Ülke genelinde ekonominin uzmanlaşması açısından farklılık gösteren alanlardır. 2021 yılındaki Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile 10 olan ekonomik bölge sayısı 14'e yükselmiştir.

<sup>7</sup> Söz konusu bilgi 19.07.2017 tarihinde Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler Devlet Komitesinden mail yoluyla edinilmiştir.

Son savaşın ardından (10 Kasım 2020 tarihindeki anlaşma sonrasında) Azerbaycan yönetimi tarafından işgalden kurtarılan topraklara mecburi köçkünlerin geri dönüşü için çalışmalar başlatılmıştır. Yerinden edilmiş insanların yeniden yurtlarına döndürülmesi çalışmalarının ilk ayağını ise Çocuk Mərcanlı oluşturmaktadır.

## 2. Dört Gün Savaşları ve İşgalden Kurtarılan Çocuk Mərcanlı Köyü

BM'nin işgalin sonlandırılmasına yönelik kararları, Avrupa Parlamentosu'nun ve uluslararası toplumun itirazları, Minsk Grubu'nun arabuluculuk çabalarına rağmen Erivan yönetimi 30 yıl boyunca, Dağlık Karabağ ve işgal altındaki diğer yedi kentten askeri birliklerini çekmemiştir. Dahası kimi siyasilerin ve üst düzey askerlerin söylemleri ve karşılıklı gelişen spekülatif eylemler çeşitli zaman aralıklarında taraflar arasındaki gerilimin yükselmesine neden olmuştur. Örneğin, Temas hattında 2005, 2008, 2011, 2016 yıllarında artan çatışmalar bölgedeki diplomatik çabaların aşınmasına sebep olmanın yanında kalıcı bir barış ortamının oluşturulmasına yönelik beklentileri de azaltmıştır. Nitekim 2016 yılındaki olaylar “savaş yok barış yok” söylemine karşılık bölgedeki durumun kırılğanlığını uluslararası kamuoyunun gündemine taşımıştır. Diğer taraftan Dört Gün Savaşları Azerbaycan halkında toprakların işgalden kurtarılmasına yönelik inancı ve beklentiyi artırmış ve neticede Çocuk Mərcanlı köyünün yerleşime açılması bu süreci desteklemiştir.

Erivan'ın Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında tampon bir bölge oluşturmak amacıyla işgal ettiğini iddia ettiği kentlerden biri de ülkenin güney sınırında yerleşen Cebrayıl'dır. Kent merkezinin güneydoğusunda, Araz Nehri kıyısında ve Horadiz kasabası yakınlarında yer alan Çocuk Mərcanlı köyü ise Ekim 1993'te Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Adı geçen dönemde 1075 kişiden oluşan köy, Haydar Aliyev'in iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra gerçekleştirilen Horadiz harekâtı sırasında işgalden kurtarılmıştır (<http://www.cabrail-ih.gov.az/page/58.html>). Bununla birlikte köyün Azerbaycan ve Ermenistan silahlı kuvvetleri arasındaki temas noktasında yer alması ve yakınlardaki Lale tepe yüksekliklerinin işgal altında bulunması nedeniyle bu dönemde bölgeye köy sakinlerinin iskânı sağlanamamıştır.

2 Nisan 2016 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Ermenistan Cumhurbaşkanı ABD'deki Nükleer Güvenlik Zirvesi'nden dönerken, cephe hattının kuzeydoğu, doğu ve güneydoğu kesimlerinde büyük çaplı çatışmalar başlamış, olaylar Hocavend, Fuzuli ve Cebrayıl bölgelerinde yoğunlaşmıştır (Broers, 2016: 12; Tuncel, 2016: 303). Azerbaycan'ın kısmi üstünlüğü ile devam eden çatışmalara Rusya müdahale etmiş ve 5 Nisan'da Moskova'da bir araya gelen Azerbaycan ve Ermenistan genelkurmay başkanları çatışmaları sonlandıran bir anlaşma imzalamışlardır. Söz konusu çatışmalarda Talış köyü etrafındaki kimi yükseklikler, Seysulan alanı ve Lale tepe yüksekliği işgalden kurtarılmıştır. Nisan çatışmaları sırasında ele geçirilen ve bölgenin güvenliği açısından stratejik önemi olan Lale tepenin işgalden kurtarılması ile Arazboyu güney bölgesi Azerbaycan kontrolüne geçmiştir (Rəhimli, 2019: 13). Böylece Azerbaycan 1994 yılından bu yana ilk kez toprak kazanmıştır.

Dört günlük savaş, Bakü yönetimine, önemli bir siyasi maliyete katlanmak zorunda kalmadankaybedilen toprakları geri kazanmak için askeri güç kullanmanın mümkün olduğunu göstermiştir (Broers, 2016; Cavanaugh, 2016: 440). Ele geçirilen yerlerin büyüklüğü, işgal altındaki topraklar düşünüldüğünde, marjinal kalsa da bahse mevzu alan stratejik bir anlam ifade etmenin yanı sıra Azerbaycan halkı üzerinde olumlu bir psikolojik etki yaratmıştır. Toprak kazanımı ile Azerbaycan, 1993 yılında işgalden kurtardığı ancak güvenlik sebebi ile yerleşime açamadığı Çocuk Mərcanlı köyünün rehabilite edilmesi için imkân kazanmıştır. Çok geçmeden de ÜİYOK Devlet Komitesi Azerbaycan kamuoyunda ‘Böyük Qayıdış’ olarak lanse edilen geri dönüş programını başlatmıştır.

Genel olarak bakıldığında, programla ilgili kararların Cumhurbaşkanı tarafından alındığı, ÜİYOK Devlet Komitesi tarafından uygulandığı görülmektedir. 2017 yılında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Çocuk Mərcanlı köyünün restorasyonu ve gerekli altyapının oluşturulması için beş emir

(sərəncam) imzalamıştır. 24 Ocak'ta yayınlanan ilk emirde 50 evin, bir okul binasının ve ilgili altyapının inşası için Azerbaycan Cumhurbaşkanı Rezerv Fonu'ndan, Mülteciler ve ÜİYOK'lar Komitesine ilk etap için 4.000.000 manat ayrılmıştır. 10 Şubat'ta imzalanan diğer bir emirde ise Horadiz'den Çocuk Mərcanlı'ya 9 kilometre uzunluğundaki bir otoyolun inşası için toplam 4.300.000 manat tahsis edilmiştir (Quliyeva, 2017: 9). Başlangıçta 50 aile düşünülerek planlanan alt yapı hizmetleri 250 ailenin geri dönmek için başvuru yapması üzerine genişletilmiştir. Bu kapsamda Cumhurbaşkanı tarafından 15 Haziran'da "Cebrayılın Çocuk Mərcanlı köyünde restorasyon çalışmalarına devam etmek için alınan tedbirler hakkında" (Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndində bərpa işlərinin davam etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında) emir imzalanmıştır. Adı geçen emir uyarınca, 2017 devlet bütçesinde Devlet Başkanı için ayrılan ödenekten 100 bireysel konut, anaokulu, tıp merkezi ve diğer gerekli sosyal ve altyapı tesislerinin inşası da dahil olmak üzere inşaat, restorasyon ve yenileme çalışmaları için Mülteciler ve Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler Devlet Komitesi'ne 9.000.000 manat tahsis edilmiştir (15 Haziran 2017 tarihli emir). 14 Şubat 2018 tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından imzalanan diğer bir emirle 2018 yılı Devlet Bütçesinden Cebrayıl'ın Çocuk Mərcanlı ve Fuzuli'nin Mirzənağılı ve Qazaxlar köylerinin toplam 680 hektar ekilebilir alanlarına sulama suyu sağlamak amacıyla 700.000 manat ayrılmıştır (14 Şubat 2018 tarihli emir).

Bahsi geçen emirler doğrultusunda köyde 150 ev, 96 öğrenci kapasiteli ortaokul, cami, kreş, kulüp-toplum merkezi, sağlık birimi de yapılmıştır. Tüm alt ve üst yapı çalışmalarının tamamlanmasının ardından köy, 30 Mayıs 2018 tarihinden itibaren yerleşime hazır hale getirilmiştir (Mehdiyev, 2020). Yeniden yapılanmanın ardından Çocuk Mərcanlı köyüne kayıtlı olan 1492 kişiden, 500'ü (132 aile) köye taşınmıştır. Cebrayıl İcra Hâkimiyeti'nden elde edilen bilgiler ışığında Çocuk Mərcanlı'da nüfusun yaş dağılımı aşağıdaki gibidir.

**Tablo 1:** *Çocuk Mərcanlı'da nüfusun yaş dağılımı*

Yaş	Sayı (Kişi)
0-14 yaş	150
15-65 yaş	316
65 +	34
Toplam	500

Köyde bulunan resmî kurumlarda toplam 112 kişi çalışmaktadır ve asker, polis, öğretmen, doktor Köyde bulunan resmî kurumlarda toplam 112 kişi çalışmaktadır ve asker, polis, öğretmen, doktor gibi devlet görevlilerine geçici konutlar tahsis edilmiştir. Sakinler için köye yerleşim gönüllülük ilkesine dayanmakla birlikte Azerbaycan yönetimi tarafından iskânın teşvik edilmesine yönelik kimi düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Örneğin, köye yerleşen vatandaşların çocukları eğitim masraflarından muaf tutulmakta, istihdam olanaklarının sağlanması ve üretimin artırılması noktasında da köy sakinleri çeşitli yardım ve teşviklerden yararlandırılmaktadırlar. Bu yardım ve teşvikler şu şekilde sıralanabilir:

- Çocuk Mərcanlı'yı Geliştirme (Çocuk Mərcanlı'nın İnkişafı) Vakfı projesi kapsamında her biri 160 m<sup>2</sup> alana sahip 15 sera faaliyete geçirilmiş, 15 aileye 150 arı kovana dağıtılmıştır. Adı geçen alanda 30 kişi istihdam edilmiştir.
- Her yıl ortalama 1000 kilogram bal, 5 tondan fazla sebze üretimi yapılan köyde Ekonomi Bakanlığı ve Azerbaycan Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçiliği tarafından yürütülen ortak projeler çerçevesinde, üretilen balların işlenmesi ve paketlenmesi için mobil bir atölye, tarım ürünlerinin satışı için ise mobil satış noktası kurulmuştur.

- Köyde yaşayan ailelere toplamda 125.75 hektar ekili alan tahsis edilmiştir. 2018 yılında köylülere çeşitli tarım ürünlerinin üretimi için 3.200 manat sübvansiyon yapılırken, bu rakam 2020 yılında 29.000 manata yükseltilmiştir.
- Hayvancılığı teşvik etmek amacıyla köylülere toplamda 1300’den fazla büyük ve küçük baş hayvan verilmiştir.
- Türkiye-Azerbaycan İş Adamları ve Sanayiciler Birliği’nin (TÜİB) girişimiyle 60 kişiye istihdam sağlaması hedeflenen hediyeelik eşya fabrikasının inşaatı tamamlanmak üzeredir.

Ermeni işgalinden etkilenen yüzlerce köyden biri olan Çocuk Mərcanlı, Bakü yönetimi için ilk mecburi köçkünlerin geri dönüşünün sağlanması açısından simgesel, işgalden kurtarılmayı bekleyen diğer toprakların projelendirilmesi içinse bir örnek niteliği taşımaktadır. Nitekim İkinci Karabağ Savaşı ile topraklarının büyük çoğunluğunu geri almayı başaran Azerbaycan yönetimi geri dönüş programında Çocuk Mərcanlı’yı pilot proje olarak seçmiştir. Bu kapsamda işgalden kurtarılan topraklardaki yeniden yapılanma çalışmalarında Çocuk Mərcanlı deneyiminden hareket edildiği görülmektedir.

### **3. Vatan Muharebesi ve İşgalden Kurtarılan Azerbaycan Kentlerinde Yeniden Yapılanma**

Azerbaycan ve Ermenistan arasında 28 Eylül 2020 tarihinde başlayan savaş 44 gün devam etmiş, 10 Kasım 2020’de imzalanan beyanname ile son bulmuştur. İkinci Karabağ Savaşı olarak anılan Savaş’ta Azerbaycan, işgal altındaki topraklarının büyük bir kısmını geri almıştır. Bu tarihten itibaren ise Azerbaycan yönetimi bölgede yeniden yapılanma faaliyetlerine başlamıştır.

#### **3.1.Vatan Muharebesi ve Sonuçları**

1992 yılında Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatına üye olan Azerbaycan ve Ermenistan Dağlık Karabağ Sorununu uluslararası alana taşıyarak Minsk sürecini başlatmış oldular. Bununla birlikte oluşturulan Minsk Grubu yaklaşık 30 yıl boyunca sorunun çözülmesi yönünde tarafları ortak bir noktada buluşturamamıştır. Dahası bu süreçte tarafların askeri kapasitelerini sürekli olarak genişletmesi Kafkasya’yı savaş potansiyeli yüksek alanlardan birine dönüştürmüştür. Son olarak 2020 Temmuz ayında yaşanan çatışmalar ise sorunun çözümünde diplomatik çabaların yetersiz kaldığına işaret etmiştir. Nitekim 27 Eylül tarihinde literatürde dondurulmuş çatışma olarak anılan Dağlık Karabağ Savaşı bir kez daha başlamıştır.

Yaşanan son çatışmada Azerbaycan ordusunun Terter-Ağdam, Fuzuli-Cebrail ve Murovdağ yönündeki ilerleyişi, önemli yükseklik ve stratejik noktaların ele geçirilmesi, bunun yanında halkın yönetime ve orduya olan desteği ilk günden itibaren savaşın kontrolünün Azerbaycan’da olduğunu göstermiştir. Nitekim 8 Kasım 2020 tarihinde her iki taraf için de büyük bir önem taşıyan tarihi, kültürel ve simgesel bir anlamı olan Şuşa kentinin işgalden kurtarılması ile Ermenistan geri adım atmak zorunda kalmıştır. 10 Kasım’da Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, Ermenistan Başbakanı Paşinyan ve Rusya Devlet Başkanı Putin ortak bir bildiri yayınlamaya savaşa son vermişlerdir. Anlaşma ile Azerbaycan, Karabağ’ın önemli bölgelerinin kontrolünün yanı sıra sınır hattındaki yedi kenti işgalden kurtarmıştır. Başka bir ifade ile Ermenistan, fiilen kontrolü altında olan toprakların yaklaşık olarak %80’ini kaybetmiştir (Sukiasyan, 2021: 6).

44 gün süren savaşın sonrasında imzalanan 9 maddelik anlaşmada özellikle şu hususlar üzerinde mutabık kalınmıştır (<https://president.az/en/articles/view/45923>):

- Dağlık Karabağ çatışma bölgesinde 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saatiyle 00.00 itibarıyla Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti buldukları pozisyonlarda kalacaktır. Ermenistan, Kelbecer’i, Ağdam’ı ve Laçın’ı Azerbaycan’a iade edecektir. Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak 5 km genişliğinde bir koridor açılacak ve koridorda Rusya Federasyonu Barışı Koruma Birliği görev alacaktır.



- Dağlık Karabağ'daki ateşkes hattı ve Laçın koridoru boyunca 1960 silahlı askerden oluşan Rusya Federasyonu'nun Barış Gücü konuşlandırılacaktır. Rus Barış Gücü'nün görev süresi 5 yıl olup taraflardan hiçbirinin bu hükmün yürürlüğünün sona ermesinden 6 ay önce beyanda bulunmaması halinde süre, sonraki 5 yıllık dönem için kendiliğinden uzayacaktır.
- Ateşkesi izlemek üzere bir Gözlem Merkezi kurulacaktır.
- Zorla yerinden edilmiş kişiler (IDP) ve mülteciler, Birleşmiş Milletler Teşkilatının Göçmenler Komiserliği idaresinin nezareti altında Dağlık Karabağ bölgesine ve etrafındaki bölgelere dönebileceklerdir.
- Savaş esirleri, tutsaklar ve diğer tutuklular ile cenazelerin değişimi yapılacaktır.
- Bölgede tüm ekonomi ve ulaşım bağlantıları yenilenecektir. Tarafların mutabakatı ile Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni bir ulaşım hattı kurulacaktır.

Anlaşmanın maddeleri incelendiğinde, özellikle Dağlık Karabağ çevresindeki yedi kentin tamamen Azerbaycan kontrolüne geçmesinin yanı sıra Şuşa'nın da alınmış olması, Bakü açısından siyasi ve askeri anlamda önemli bir kazanımdır. Bununla birlikte Azerbaycan Cumhurbaşkanının statü konusunun kapandığını belirtmesine karşın anlaşmada Dağlık Karabağ'ın siyasi statüsüne yönelik bir maddenin olmadığını belirtmek gerekir. Bu durum önümüzdeki süreçte tarafların yeniden karşı karşıya gelme olasılığını artıran konulardandır. Ayrıca Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Hadrut kasabasının Azerbaycan'ın kontrolünde olması, Dağlık Karabağ ve etrafındaki bölgelere IDP ve mültecilerin dönüşlerinin önünün açılması gibi etmenlerin varlığı savaştan yeni çıkmış iki halkın bir arada yaşayabilmesini sağlayacak etkin politikaların geliştirilmesini gerekli kılmaktadır.

Bölgeye Rus Barış Gücü'nün yerleştirilmiş olması Moskova için en büyük kazanımlardan biridir. Rusya, hem taraf ülkeler üzerindeki etkisini artırma hem de AGİT içerisindeki konumunu güçlendirme noktasında önemli bir avantaj elde etmiştir. Anlaşmanın ardından Rusya ateşkesi izlemek, bölge sakinlerinin güvenliğini sağlamak ve Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasında geçiş güvenliğini tesis etmek amacıyla ateşkes hattı ve Laçın koridorunda gözlem noktaları oluşturmuştur.

Anlaşmada, ateşkesin uygulanmasını izlemek amacıyla açılması kararlaştırılan Türk-Rus Ortak Gözlem Merkezi ise 30 Ocak 2021 tarihinde etkinleştirilmiştir. Güvenliği Azerbaycan ordusu tarafından sağlanacak olan Merkez'de 60 Türk, 60 Rus askeri görev almaktadır (Sezer, 2021).

Son olarak Anlaşma kapsamında Azerbaycan-Nahcivan arasında bir ulaşım koridorunun açılmasının kararlaştırılması, Türkiye'nin kara yolu ile Türk coğrafyasına bağlanması anlamına gelirken, aynı koridor Rusya-Ermenistan ve İran-Ermenistan bağlantılarının kurulması ve alternatif yollar oluşturulmasını da sağlayabilecektir. Örneğin, demiryolu ağının güney kısmı Azerbaycan demiryollarına bağlı olan Rusya bu bağlantıyı kullanarak Nahcivan koridoruna da ulaşabilecek ve ardından Ermenistan, Türkiye ve İran'a uzanan hatlara yönelebilecektir (Gozalov, 2021). Rusya ile Ermenistan arasında kara bağlantısının olmadığı düşünüldüğünde hattın iki ülke için de önemi daha iyi anlaşılacaktır. Yine bu koridoru kullanarak Ermenistan İran ile demiryolu bağlantısı kurabilecektir. Bu kapsamda anlaşmanın ardından 11 Ocak 2021 tarihinde Moskova'da bir araya gelen Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan liderleri ulaşım bağlantılarının kurulması ile ilgili olan maddenin hayata geçirilmesi için bir çalışma grubu oluşturulması kararına imza atmışlardır.

### **3.2.İşgalden Kurtarılan Azerbaycan Kentlerinde Yeniden Yapılanma**

30 yıl boyunca işgal altında kalan Azerbaycan kentlerine ilişkin olarak gerçekleştirilen akademik çalışmalarda yer isimlerinin değiştirilmesinden tarihi eserlerin yurtdışına kaçırılmasına, mezarlıkların sökülmesinden ağaçların yağmalanmasına varıncaya kadar birçok sorunun yaşandığı belirtilmiştir. Örneğin, Sipahi ve Özsoy (2017), Şuşa kentini ele aldıkları çalışmalarında yapılan

saldırıları ve tahribatlarla, söz konusu coğrafyada Azerbaycanlı varlığının yok edilmeye çalışıldığını, doğrudan hedef alınan kültürel yapılar, kütüphaneler, eğitim kurumları ve ibadethaneler aracılığı ile Şuşa’da kentkırım yapıldığını iddia etmişlerdir. Yine, başka bir çalışmada kentlerin doğrudan hedef alınması ile yalnız Azerbaycan halkının yurtları ile olan bağlarının koparılma ile kalınmadığı, aynı zamanda işgal edilen yerlerin hızlı bir şekilde Ermenileştirildiği; bu süreçte kentlerin de ‘ruhsuzlaştırılarak’ yalnızlığa mahkûm edildiği ifade edilmektedir (Özsoy, Sipahi ve Khashimov, 2020: 440). Adı geçen çalışmalar işgal edilmiş bölgelerdeki zararın yalnızca maddi olmadığını; tarihsel, kültürel, dini ve simgesel önemi olan tüm değerlerin bir biçimde hedef alınmış olduğunu göstermeleri açısından dikkate değerdir. Nitekim 44 Günlük Savaş’ın başlangıcından itibaren Azerbaycan yönetiminin ilk icraatı; işgalden kurtarılan alanların yeniden Azerbaycan dilinde adlandırılarak saldırılarla amaçlanan tahribatın sonlandırılması olmuştur. 10 Kasım tarihli anlaşmanın ardından Bakü yönetimi, işgalden kurtarılan kentlerde hızlı bir şekilde zarar tespit çalışması yaparak büyük bir geri dönüş programını başlatmıştır. Bu kapsamda ülkenin sosyo-ekonomik kalkınması için önümüzdeki on yıllık süreç için kabul edilen beş ulusal önceliğinden biri, “işgalden kurtarılan topraklara geri dönüş” olarak belirlenmiştir (<https://president.az/articles/50474>). Belirtilen önceliğin gerçekleştirilebilmesi için de 2021 devlet bütçesinden şehir ve köylerin restorasyonu ve yeniden inşası ve bu alanlarda modern altyapının oluşturulması için 2,2 milyar manat ödenek ayrılmıştır (30 Aralık 2020 tarihli 1241 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararı).

Bu doğrultuda başlatılan imar çalışmalarında teknolojinin tüm olanaklarından faydalanılmakta ve çevreye duyarlı planlama stratejileri geliştirilmektedir. Konuyla ilgili olarak Azerbaycan yönetimi, işgalden kurtarılmış topraklardaki tüm yerleşim yerlerinin yeniden inşasında ‘akıllı kent’ ve ‘akıllı köy’ projelerinin uygulanacağını duyurmuş ve ilk akıllı köy projesi, Zengilan kentine bağlı Ağalı köyünde beş bileşen üzerinde başlatılmıştır. Bunlar; konut, imalat, sosyal hizmetler, akıllı tarım ve alternatif enerjidir. Yeniden inşa edilmesi planlanan 200 haneli köyün enerji ihtiyacı alternatif enerji kaynaklarından sağlanacaktır. Sözü edilen teknolojik yeniliklerin kullanımını olanaklı kılmak üzere, ilk kez kullanılacak olan ve fiber optik hatları 10 kilometreden 1 kilometreye kadar kısaltabilen Gigabit AirPON teknolojisi de Ağalı’da uygulanacaktır (Abdullayev, 2021a). Zengilan’ın dışında Ağdam, Cebrayıl, Fuzuli ve Hocavend için de pilot köyler seçilmiş olup bu köylerde yenileme çalışmalarına başlanmıştır. Ayrıca kimi kentlerin de nüfusunun artırılması öngörülmektedir. Örneğin işgal edildiği dönemde nüfusu 36 bin olan Ağdam (mevcut nüfusu 50 binin üzerindedir), 100 bin nüfuslu bir kent olarak tasarlanmış ve Kent Planı, Cumhurbaşkanlığı tarafından onaylanmıştır (Abdullayev, 2021b).

Kurtarılan bölgelerde yeniden inşa, restorasyon ve geliştirme çalışmalarının etkili bir biçimde yürütülebilmesi için faaliyetlerin dört aşamada gerçekleştirilmesi planlanmıştır. İlk aşamada, yönetim ve güvenliğin sağlanması, ikinci aşamada ise altyapı sorunlarının çözülmesi amaçlanmaktadır. Üçüncü aşamada sosyal hizmetlerin tesis edilmesi ve son aşamada ise ekonomik yeniden yapılanma ve kalkınmanın gerçekleştirilmesi gelmektedir.

### **3.2.1. Hasar Tespiti ve Güvenliğin Sağlanmasına Yönelik Çalışmalar**

Azerbaycan yönetiminin işgalin sonlanmasının ardından yapmış olduğu düzenlemelerin başında savaştan etkilenen kesimin ihtiyaçlarının karşılanması gelmektedir. Bu kapsamda 14 Aralık 2020 tarihinde Cumhurbaşkanlığı Aliyev, savaştan etkilenen sivil nüfusun gerekli sosyal ihtiyaçlarını karşılamak, ev ve kişisel eşyalara verilen zararı ortadan kaldırmak için bir emir imzalamıştır. Bu emre göre yıkılan veya hasar gören evlerde ev eşyalarına verilen zararlar ilgili olarak her aile için 6000manat, şahsi eşyalara verilen zararlar için her kişiye 1500 manat; diğer hasarlı evler içinse her aileye 1000 manat ödeme yapılması kararlaştırılmıştır (14 Aralık 2020 tarihli emir). Yine saldırılarla tarım alanlarına verilen zararın giderilmesi amacıyla, 2021 yılı devlet bütçesinde Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının yedek fonundan Tarım Bakanlığı'na 1.400.000 manat; sivil nüfusun mülküne verilen maddi zararın tazmini amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığına 5.200.000 manat; Azerbaycan Cumhuriyeti Şehir Planlama ve Mimarlık

Devlet Komitesine ise 30.000.000 manat tahsis edilmiştir (6 Haziran 2021 tarihli emir; 6 Haziran 2021a tarihli emir, 6 Haziran 2021b tarihli emir).

Bölgeye sistemli ve sağlıklı bir dönüşün sağlanmasında önceliğe sahip konulardan bir diğeri de güvenliğin sağlanmasıdır. Ermenistan'ın yaklaşık 30 yıl boyunca işgal altında tuttuğu Azerbaycan topraklarında birçok bölgeyi mayınladığı ifade edilmektedir. Bu durum, patlama tehlikesi nedeniyle bölgedeki çalışmaları yavaşlatmakta, iskân sürecini ise uzatmaktadır. Cumhurbaşkanı 15 Ocak 2021 tarihinde imzalamış olduğu kararname ile bir Mayın Temizleme Ajansı kurulmasını istemiştir. Ajans'ın görevi, işgalden kurtarılmış toprakların yanı sıra savaş ve askeri operasyonlardan etkilenen diğer bölgeleri mayınlardan, patlamamış mühimattan, patlayıcı cihazlardan ve diğer patlayıcı kalıntılardan temizlemektir. Kamu tüzel kişiliğine sahip olan Ajans, ilgili alanda planlama ve koordine yetkileri ile de donatılmıştır. Bunun yanında taraflar arasında yapılan anlaşma çerçevesinde mayınlı alanlara ait haritalar esirlerin serbest bırakılması karşılığında paylaşılsa da, güvenliğe yönelik endişeler devam etmektedir.

### **3.2.2. Koordinasyonun Sağlanmasına Yönelik Çalışmalar**

Henüz savaş devam ederken, sonraki aşamada oluşabilecek koordinasyon sorununun önüne geçmek amacıyla bir takım kurumsal düzenlemeler de yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Cumhurbaşkanı tarafından 6 Kasım'da imzalanan emirle sivillerin, kamu mallarının, altyapı tesislerinin ve ticari kuruluşların uğramış oldukları zararın değerlendirilmesi ve ortadan kaldırılması amacıyla bir Devlet Komisyonu (Dövlət Komissiyası) kurulmuş, Komisyonun başkanı olarak ise başbakan Əli Əsədov görevlendirilmiştir (6 Kasım 2020 tarihli emir).

Bilindiği gibi Azerbaycan'da merkeziyetçi bir yönetim sistemi geçerlidir ve çoğunlukla kararlar tek bir merkezden alınmaktadır. İşgalden kurtarılan topraklarda ortaya çıkması olası bürokratik engellerin önüne geçilmesi amacıyla kimi kurumsal düzenlemeler de yapılmıştır. Bunlardan biri 19 Ocak 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesine istinaden, işgalden kurtarılan topraklarda Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Özel Temsilciliği'nin açılmasıdır. Temsilciliğin görevleri; işgalden kurtarılmış toprakların inşasını ve restorasyonunu hızlandırmak, bu amaca ulaşmak için devlet kurumlarının ve diğer kuruluşların koordineli faaliyetlerini güçlendirmek, yönetimdeki esnekliği ve verimliliği artırmak olarak belirlenmiştir (19 Ocak 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi).

Yine 24 Kasım 2020 tarihindeki Cumhurbaşkanı'nın emri ile 10 Kasım tarihli Beyanat hükümlerinin uygulanması, sosyo-ekonomik, insani, kurumsal ve diğer acil sorunların çözümü ve bu alandaki faaliyetlerin koordinasyonunun sağlanması için bir Koordinasyon Merkezi (Əlaqələndirmə Qərargahı) kurulmuştur. Koordinasyon Merkezi bünyesinde kurumlar arası merkez ve bu merkezin altında 16 çalışma grubu oluşturulmuştur. Çalışma gruplarının faaliyet alanları, patlamamış mühimmat ve mayın temizleme gibi sorunların çözümlenmesi ile sosyal, ekonomik, insani, yasal, kentsel planlama ve diğer konuları kapsamaktadır. Çalışma gruplarında 55 devlet kurumundan 160 temsilci görev almaktadır (Abdullayev, 2021c).

2 bin 783 şehidin verildiği İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Azerbaycan yönetiminin öncelik verdiği konuların başında hem şehit ailelerinin hem de gazilerin ihtiyaçlarının karşılanması gelmektedir. Bu kapsamda 8 Aralık 2020 tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından imzalanan kararname uyarınca şehit ailelerinin ve gazilerin sosyal korunması alanında devlet tarafından alınan önlemlere ek destek sağlamak amacıyla Yaralılara ve Şehit Ailelerine Destek Fonu (YAŞAT Fonu- Yaralananların və Şəhid Ailələrinin Təminatına Dəstək Fondu) kurulması kararlaştırılmıştır (8 Aralık 2020 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi). Yaşat Fonu'nun hedefleri arasında sivil toplum girişimlerinin uygulanması için uygun bir platform oluşturmak, şeffaflığı, hesap verebilirliği ve kamu kontrolünü sağlamak da bulunmaktadır. 20 Nisan 2021 tarihi itibarıyla Fon'un bütçesi 31.000.000'a ulaşmış, bu miktarın 19.200.000 manatı şehit ve gaziler için harcanmıştır (Azər TAC, 2021). Yine, Cumhurbaşkanının 25 Haziran 2021 tarihinde imzaladığı

kararname uyarınca şehit ailelerine, savaşta yaralanan askerlere ve engellilere tek noktadan hizmet verilmesini sağlamak amacıyla koordinasyon merkezleri kurulması kararlaştırılmıştır (25 Haziran 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi).

Cumhurbaşkanının 4 Ocak 2021 tarihli kararnamesine istinaden, işgalden kurtarılan alanlarda sürdürülebilir ve insana yakışır bir yaşamın sağlanması, tüm alanlarda inşaat ve rehabilitasyon çalışmalarının yapılması, verimli faaliyetlerin ve refah artışının desteklenmesi amacıyla Karabağ Canlandırma Fonu (Qarabağ Dirçəliş Fondu) oluşturulmuştur. Tüzel kişiliğe sahip olan Fon, işgalden kurtarılan toprakları restore ve yeniden inşa etmek için alınan önlemlere finansal destek sağlamaktadır. Ayrıca fon, bölgeye yatırımları çekmek suretiyle bölgenin sürdürülebilir bir ekonomi ve yüksek refah düzeyine erişmesini temin etmek ve kamu-özel ortaklığı geliştirmek gibi görevlerle de donatılmıştır (4 Ocak 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi).

### 3.2.3. Alt Yapı Projelerine İlişkin Çalışmalar

10 Kasım tarihli anlaşma metninin öne çıkan maddelerinin başında bölgedeki siyasi ve ticari ilişkileri canlandırması beklenen yeni ulaşım hatlarının kurulması konusu gelmektedir. Söz konusu ağların, işgalden kurtarılan yerlerin Azerbaycanla bağlantısını sağlamasının yanında bölgesel kalkınmaya da önemli katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Bu kapsamda Bakü yönetimi tarafından kısa sürede Ahmedbeyli-Fuzuli-Şuşa (Zafer Yolu), Fuzuli-Hadrut, Fuzuli-Cebrail, Berda-Ağdam, Füzuli-Ağdam, Göygöl-Toganali-Kelbecer-Laçın ve Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd (Zəngəzur dəhlizi) yollarının yapımına başlanmıştır.

Karayolu bağlantılarının yanı sıra bölge ulaşımını kolaylaştıracak demir yollarının yapımı da gündemdedir. Bu kapsamda Yevlak-Hankendi demir yolunun bir parçası olan Berde-Ağdam demir yolunun yapımına başlanmıştır (Baghirov, 2021). Ayrıca, Horadiz-Fuzuli ve Fuzuli-Şuşa demir yollarının yapılması planlanmaktadır. Yine, Cumhurbaşkanı Aliyev, Zengilan’da Ermenistan sınırına yakın bir yerleşim yeri olan Horadiz-Agband demir yolunun da yeniden inşa edileceğini kamuoyuna duyurmuştur (<https://president.az/articles/49933>). Azerbaycan, Rusya ve Ermenistan arasında 10 Kasım’da imzalanan Üçlü Bildiri’ye esasen inşa edilecek demir yolunun uzunluğunun yaklaşık 100 kilometre olması planlanmaktadır. Demir yolu ile Nahcivan ve Azerbaycan’ın ana kısmı arasında bir bağlantı oluşturmanın yanı sıra işgalden kurtarılan topraklara insanların erişimi ve malların taşınması da söz konusu olacaktır. Nahcivan üzerinden Türkiye’ye uzanacak olan hat, Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demir yolundan sonra Azerbaycan’ı Türkiye’ye bağlayacak olan ikinci demir yolu ağı olma özelliğine de sahiptir. BTK ile karşılaştırıldığında, yeni koridorun yaklaşık 340 kilometre daha kısa olacağı öngörülmektedir. Bunun yanında Horadiz-Agband demir yolunun açılması sadece Azerbaycan ve Türkiye için değil Rusya, İran ve Ermenistan için de önemlidir. Bu hattın açılması ile Rusya ve İran da Nahcivan ile demir yolu bağlantısı kurabilecek, Azerbaycan toprakları üzerinden, Rusya’dan Ermenistan’a bir demir yolu hattı açılabilecektir. Böylece tüm ülkelerin yararlanabileceği bu yeni altyapı projesinin aynı zamanda bölgedeki savaş riskini de azaltması muhtemeldir (Abdullayev, 2021d).

Kara ve demir yolu bağlantılarının yanı sıra Azerbaycan yönetimi hava yolu ağı ile de bölgeyi kendisine ve uluslararası alana entegre etmeye çalışmaktadır. Bu kapsamda bölgede açılması planlanan üç hava limanından biri olan Fuzuli Uluslararası Havalimanı’nın 26 Ekim 2021 tarihinde açılışı yapılmıştır. Zengilan ve Laçın’da açılacak olan diğer havalimanları ise yapım aşamasındadır.

İşgalden kurtarılan bölgelerde Bakü yönetiminin öncelikli amaçlarından biri de enerji potansiyelinin güçlendirilmesi ve en modern sistemlerin bölgede hayata geçirilmesidir. Bu kapsamda Cumhurbaşkanı 3 Mayıs 2021 tarihinde imzaladığı emirde işgalden kurtarılmış topraklarda, sürdürülebilir ve yenilenebilir enerji potansiyelini harekete geçirecek bir ‘yeşil enerji bölgesi’ oluşturulması amacıyla Enerji Bakanlığına 1.391.040 dolar tutarında fon tahsis etmiştir (3 Mayıs 2021 tarihli emir). Söz konusu çalışmalar için yerli ve yabancı yatırımcılarla iş birlikleri yapılmaktadır. Bu bağlamda;

-Yabancı bir yatırımcı bölgede, 240 megavatlık bir rüzgâr çiftliğinin inşaatına başlamıştır.

-İran İslam Cumhuriyeti ile Hudaferin ve Kız Kulesi hidroelektrik santrallerinin inşası konusunda anlaşmaya varılmıştır.

- Kelbecer, Fuzuli, Cebrail, Zengilan, Gubadlı, Ağdam'da 9 adet trafo merkezi ve bunları birbirine bağlayan 110 kilovoltluk iletim hattı inşa edilmektedir.

-Bölgede 200 megavatlık bir güneş enerjisi santralının yapılması planlanmaktadır (<https://president.az/articles/49933>).

-110/35/10 kilovolt Fuzuli ve Şuşa trafo merkezlerinin inşaatı tamamlanmıştır (Abdullayev, 2021e).

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, bölgenin yerleşime açılması için gereken altyapı projelerinin (demiryolları, karayolları, elektrik üretimi ve su temini vs.) önümüzdeki üç yıl içinde tamamlanacağını açıklamıştır.

### **3.2.4. Toplumsal Yaşamın Tesisine Yönelik Çalışmalar**

İşgalden kurtarılan toprakların yerleşime açılabilmesinde alt yapı projeleri kadar üst yapı projelerinin de tamamlanması gerekmektedir. Bu kapsamda bölgeye öncelikli ihtiyaçların karşılanmasını sağlayacak yapılar inşa edilmeye başlanmıştır.

Yukarıda ifade edildiği üzere, işgalden kurtarılan toprakların planlanmasında çevreye duyarlı son model teknolojik olanaklardan faydalanılmaktadır. Bunun yanında uzun yıllar büyük bir yıkım ve tahribata maruz kalan, kentsel kimliğin silinmeye çalışıldığı Şuşa kenti için daha özel bir yaklaşım benimsendiği görülmektedir. Sözgelimi, Cumhurbaşkanınca 3 Aralık 2020 tarihinde imzalanan emirle Karabağ'ın incisi Şuşa'nın işgalden kurtarıldığı 8 Kasım'ın Zafer Bayramı olarak kutlanması kabul edilmiştir (3 Aralık 2020 tarihli emir). Yine, 7 Mayıs 2021 tarihinde kentin tarihi görünümünü restore etmek, kültürel yaşamla yeniden bütünleşmesini ve uluslararası alanda ülkenin sahip olduğu zengin medeni değerlerin tanıtılmasını sağlamak için Şuşa Azerbaycan'ın kültür başkenti ilan edilmiştir (7 Mayıs 2021 tarihli emir). 22 Haziran tarihindeki Cumhurbaşkanı kararnamesi ile Şuşa Şehri Devlet Koruma Dairesi oluşturulmuş ve Dairenin bütçesi 1.000.000 manat olarak kararlaştırılmıştır (22 Haziran 2021 tarihli emir).

Şuşa'nın imarı için hazırlanan baş plan, kentte orta, yüksek ve karma yoğunluklu konut binalarının inşasını, şehir merkezinin konumunu, tarihi binaları ve korunacak anıtları içermektedir. Kentte mevcut 36,2 km'lik yolun yanı sıra 17,6 km'lik yeni yolun yapılması da planlar içerisinde. Nazım planda yeşilliklerin ve peyzajın şehrin rölüfüne uygun olarak korunması ve geliştirilmesi için yeşil koridorların yapılması öngörülmektedir. Son olarak, Şuşa'da toplam 46.765 metrekare alana sahip 6 mahalleden oluşan bir toplu konut yapımına başlanmıştır. Mahallelerin nüfusu 2020 kişi olacak şekilde tasarlanmakta; toplam 25 adet bina yapılması planlanmaktadır. Birinci mahallenin inşasına 29 Ağustos 2021 tarihinde başlanmış olup mahalleye, Şuşa'ya özgü mimari tarzda 3, 4 ve 5 katlı binalar inşa edilecektir ([https://www.yeniazerbaycan.com/-Arxiv\\_e60880\\_az.html](https://www.yeniazerbaycan.com/-Arxiv_e60880_az.html)).

20 Ekim 2021 tarihindeki Cumhurbaşkanı emri ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 2021 devlet bütçesinde işgalden kurtarılmış toprakların yeniden inşası ve restorasyonu için ayrılan ödeneklerden Doğu Zengezur ekonomik bölgesinde yer alan Zengilan kentinin Genel Planının hazırlanması için Azerbaycan Cumhuriyeti Şehir Planlama ve Mimari Devlet Komitesine 500.000 manat tahsis edilmiştir (20 Ekim 2021 tarihli emir).

İşgalden kurtarılan toprakların yerleşime açılabilmesi için eğitim ve sağlık ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik çalışmalara da başlanmıştır. Bu kapsamda 8 Mayıs 2021 tarihindeki Cumhurbaşkanının emri ile Şuşa'da 960 öğrenci kapasiteli bir ortaokulun projelendirilmesi ve inşası için 2021 yılı için bütçede Cumhurbaşkanının Yedek Fonu için öngörülen fondan Eğitim Bakanlığına 3.000.000 manat; 4 Ekim 2021 tarihindeki Cumhurbaşkanı emri ile Cebrayıl'da 150

yataklı bir merkez hastane kurulması için Sağlık Bakanlığı'na 500.000 manat; 960 öğrenci kapasiteli bir lisenin yapımı içinse Eğitim Bakanlığına 500.000 manat tahsis edilmiştir (8 Mayıs 2021 tarihli emir; 4 Ekim 2021 tarihli emir; 4 Ekim 2021a tarihli emir).

Binlerce askerin şehit verildiği savaşın nasıl ve hangi şartlarda kazanıldığını göstermek ve milli duyguların gelecek nesillere aktarılmasını sağlamak amacıyla gerek işgalden kurtarılan alanlara gerekse diğer kentlere müzeler, parklar ve meydanlar yapılması da planlar içerisinde. Örneğin, 3 Aralık 2020 tarihinde Cumhurbaşkanı Bakü'de Vatan Muharibesi Anıt Kompleksi ve Zafer Müzesi'nin açılması için bir emir imzalamıştır (3 Aralık 2020 tarihli emir). Yine, 17 Ekim 2021 tarihindeki Cumhurbaşkanının emri ile 2021 devlet bütçesinde işgalden kurtarılmış toprakların yeniden inşası ve restorasyonu için ayrılan ödeneklerden Kültür Bakanlığına Fuzuli Anıt Kompleksi'nin (Fuzuli Meslek Müzesi ve Anıt Parkı, Fuzuli Zafer Müzesi, Fuzuli Zafer Anıtı ve Fuzuli Bayrak Meydanı) projelendirilmesi ve inşası amacıyla 1. 500.000 manat tahsis edilmiştir (17 Ekim 2021 tarihli emir).

### **3.2.5. Ekonomik ve Ticari Hayatın Oluşturulmasına Yönelik Çalışmalar**

Daha önce ifade edildiği gibi bölgede ticari faaliyetlerin oluşturulması ve kalkınmanın sağlanmasında ulaşım ağları konusu üzerinde çalışmalar başlatılmıştır. Bu kapsamda kara, demir ve hava yolları ile bu kentler bir yandan Azerbaycan'a entegre edilmeye çalışılırken diğer yandan bölge ekonomisinin güçlendirilmesi ve bölgenin turizme açılması hedeflenmektedir. Azerbaycan yönetimi bölgeye yönelik yapılacak olan yatırımlarda yabancı sermayeye de sıcak bakmaktadır.

Savaşa kadar ekonomik ve coğrafi olarak 10 bölgeden oluşan Azerbaycan'da 7 Temmuz 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi ile değişikliğe gidilmiştir. Kimi bölgelerin bölünmesinin yanında Karabağ Bölgesi'nin restorasyonunun ve hızlı bir şekilde gelişmesinin sağlanması için Xankəndi, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər kentlerini kapsayan Karabağ ekonomik bölgesi ve Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan kentlerini kapsayan Doğu Zəngazur ekonomik bölgeleri oluşturulmuştur (7 Temmuz 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi). Bu yeni oluşumla birlikte ülkedeki ekonomik bölge sayısı 14'e yükselmiştir.

Ekonomik faaliyetleri teşvik etmek için işgalden kurtarılmış alanlara özel bir 'tercihli ekonomik rejim' uygulanması da önerilmektedir. Bölgedeki temel ekonomik faaliyet alanları tarım, tarım ürünlerinin işlenmesi ve turizmdir (Abdullayev, 2021c). Bölge topraklarının yapısı incelendiğinde bölgenin tarım açısından oldukça gelişmiş olduğu görülmektedir. Bu nedenle 10 Kasım'da yapılan anlaşmanın ardından bölgede tarımsal faaliyetlere başlanarak 7000 hektarlık alanda ekim yapılmıştır ([https://www.yeniazerbaycan.com/Gundem\\_e58157\\_az.html](https://www.yeniazerbaycan.com/Gundem_e58157_az.html)).

Ek olarak, bölgenin güvenli hale getirilmesi ile turizm potansiyelinin artması beklenebilir. Bölge halkının yerlerine yerleştirilmesi ile canlanan kentlerde turizm yatırımları ile önemli ölçüde istihdam yaratılması ve gelir elde edilmesi konusundaki potansiyel gözden kaçırılmamalıdır.

## **4. Sonuç ve Değerlendirme**

Sovyetlerin dağılma sürecine girdiği bir dönemde nüfusun çoğunluğunun Ermeni olduğu Dağlık Karabağ'da yeniden hak iddia etmeye başlayan Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışmalar, bağımsızlıkla birlikte savaşa dönüşmüştür. Taraflar 1992 yılında AGİT'e üye olarak soruna uluslararası bir boyut kazandırmış olsalar da eylemlerinin yaptırımdan yoksun olması nedeniyle Erivan, Dağlık Karabağ'ın yanı sıra bölgeyi çevreleyen yedi Azerbaycan kentini işgal etmiştir. Yaşanan savaş sonrasında Azerbaycan bir milyona yakın göçmen nüfus sorunu ile karşı karşıya kalırken, işgal altındaki toprakların sahip olduğu imkânlardan da mahrum kalmıştır. Bunun yanında işgalin süresi uzadıkça maddi-manevi değerler üzerindeki tahribat ve yıkımlarla bölgedeki Azerbaycanlı varlığı sistematik biçimde yok edilmeye çalışılmıştır.

1994 yılına gelindiğinde taraflar arasında imzalanan ateşkes anlaşması savaşı durdurmuş olsa da sınır hattında yaşanan çatışmalar, Kafkasya'nın dünyanın en militarize bölgelerinden biri olarak anılmasına sebep olmuştur. Öyle ki 2016 yılındaki Dört Gün Savaşları 22 yıl aradan sonra

gerçekleşen en büyük çatışma olarak lüteratüre geçmiş, iki taraftan onlarca asker yaşamını yitirmiştir. Bununla birlikte savaşla elde edilen kısmi ilerleyiş Azerbaycan kamuoyunda büyük bir beklenti oluşturmuştur. Çok geçmeden Laletepe yüksekliğinin işgalden kurtarılması ile güvenliği sağlanan Çocuq Mərcanlı köyünün yerleşime açılması süreci başlatılmıştır. Bu kapsamda işgal altındaki toprakların geri alınması halinde Bakü yönetiminin izleyeceği yol haritası köy üzerinden belirlenmiştir. Gerekli alt ve üst yapı çalışmalarının ardından, gönüllülük esasına göre köy yerleşime açılmıştır. Azerbaycan yönetimi köye gelen göçmenler için istihdam olanakları da yaratmış, tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi için köy halkına teşvik ve yardımlar verilmiştir.

Aradan geçen süreçte Minsk Grubu'nun, sorunun çözümünden ziyade statünün devamından yana olan tutumu ve uluslararası alanda Dağlık Karabağ sorununa olan ilginin azalmış olması diplomatik çözüm yolunun tıkanmasına yol açmıştır. Nitekim 27 Eylül 2020'de başlayıp 10 Kasım 2020'de son bulan savaşla Azerbaycan 27 yıllık işgale son vermiş ve topraklarının büyük çoğunluğunu geri almıştır. Çok geçmeden "Böyük Qayıdış" adı verilen programı uygulamaya başlayan Azerbaycan'da göçmen sorununun çözülmesi ve bu insanların yurtlarına geri dönmeleri için çalışmalara hız verilmiştir.

Aradan geçen bir yılı aşkın süreçte işgalden kurtarılan topraklardaki faaliyetleri konu edinen bu çalışmada, söz konusu çalışmalar beş başlık altında ele alınmıştır. Bu noktada ilk olarak zarar tespiti yapılmış ve savaştan zarar gören ailelerin, gazilerin ve şehit yakınlarının ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Yine, bölgenin iskâna açılabilmesi için güvenliğin sağlanması öncelikli konuların başında gelmektedir. Bu bağlamda, gerek sınır hattı gerekse işgal altındaki kentlerin mayından temizlenmesi işlemleri devam etmektedir. İkinci olarak alınan kararların hızlı ve şeffaf bir şekilde yürütülmesi için bir takım yasal ve kurumsal düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda işgalden kurtarılan topraklara Cumhurbaşkanının Özel Temsilciliği açılmış olup bölgedeki zararın tespiti için bir Devlet Komisyonu ve koordinasyonun sağlanması için de Koordinasyon Merkezi kurulmuştur. Bunun yanında savaştan etkilenen kesimlere ekonomik destek sağlanması için Yaralılara ve Şehit Ailelerine Destek Fonu, bölgeye verilen zararın giderilmesinde yapılacak yardımlar için de Karabağ Canlandırma Fonu kurulmuştur. Üçüncü olarak, bölgede alt yapı ve lojistik çalışmalarına başlanmış olup bölgeyi Azerbaycan'a ve uluslararası alana entegre edecek kara, demir ve hava yolu bağlantıları planlanmıştır. Sözü edilen ağlarla bölge ticaretinin geliştirilmesi ve bölgenin turizm faaliyetlerine açılması hedeflenmektedir. Gerekli alt yapı çalışmalarının ardından bölgede üst yapı projelerine geçilmiş olup evler, hastaneler, okullar ve müzeler gibi sosyal ve toplumsal yaşamın oluşturulmasını sağlayacak yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Özellikle Şuşa, Zengilan ve Ağdam'daki pilot alanlarda yapılan çalışmalar, ilk göçmenlerin yakın dönemde bölgeye yerleştirileceği izlenimini vermektedir. İskân sürecinin Çocuq Mərcanlı'da olduğu gibi gönüllülük esasına ile yapılması planlanmaktadır. Öyle ki, Bakü yönetiminin savaşın son bulduğu dönemden itibaren Mülteciler ve Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler Devlet Komitesi'nin resmi sayfasına göçmenlerin beklenti ve isteklerinin de sorulduğu bir anket yerleştirmesi dikkate değerdir. Son olarak bölge sakinlerinin istihdam sorunu yaşamamaları için ekonomik faaliyetlerin kurulmasına başlanılmış olup, tarımsal üretime geçilmiştir. Bölgenin yerleşime açılma sürecinde en son teknolojik imkânlardan faydalandığı ve hem kırsal hem kentsel alanda çevreye duyarlı projelerin geliştirildiği ifade edilmektedir.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde, bir yıl gibi kısa bir zamanda yapılan düzenleme ve uygulamaların önemli olduğu belirtilmelidir. Kurumsal ve hukuksal düzenlemelerin yanı sıra gerek savaş dönemi gerekse sonrasında cumhurbaşkanının sık sık kamuoyuna yapılan işlemlerle ilgili bilgi vermesi sürecin şeffaf bir şekilde yürütülmeye çalışıldığını göstermektedir. Bununla birlikte 30 yılı yakın bir süredir doğdukları topraklardan uzak olan Azerbaycanlı nüfusun bölgeye göçünün sağlanmasında istihdam olanaklarının belirleyici olacağı; sağlık, eğitim, kültür-sanat gibi olanakların gelişmişliğinin de göçe olan isteği destekleyeceği öngörülebilir. Özellikle içinde yaşadıkları zor koşullar göz önünde bulundurulduğunda, uygulanan politikalarla onların dönüşünün bir 'yeniden doğuş' olarak

değerlendirilerek, dönüş sürecinin sancularından arındırılması ve yurtlarının onlara kucak açtığı hissettirilmesi önemlidir. Son olarak 10 Kasım tarihli anlaşmada iki taraftan göçmenlerin bölgeye geleceği düşünüldüğünde, Ermeni nüfusu kapsayacak, onların sosyal ve toplumsal yaşama uyumlarını sağlayacak, dini-kültürel yaşamlarını devam ettirmelerine olanak sağlayacak bütünleştirme projelerinin geliştirilmesi gerektiği de ifade edilmelidir. Yıllardan beri süregelen çatışma halinin halklarda yarattığı kin, nefret gibi duyguların aşılması ve barış ortamının tesis edilmesi noktasında söz konusu projelerin katkısı son derece önemlidir.

**Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions):** Esra Banu Sipahi, Bahar Özsoy, Musa Qasımlı

### **Kaynakça**

- 12 беженцев вернулись в Нагорный Карабах за сутки (2021). Erişim adresi: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/361477>.
- Abdullayev, M. (2021a, 29 Aprel). Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində Böyük Qayıdış üçün bütün zəruri tədbirlər görülür. *Yeni Azərbaycan*. Erişim adresi: [https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset\\_e59317\\_az.html](https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e59317_az.html).
- Abdullayev, M. (2021b, 2 İyul). Azərbaycan Vətən müharibəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdışı yüksək səviyyədə təmin etmək əzmindədir. *Yeni Azərbaycan*. Erişim adresi: [https://www.yeniazerbaycan.com/Arxiv\\_e60262\\_az.html](https://www.yeniazerbaycan.com/Arxiv_e60262_az.html).
- Abdullayev, M. (2021c, 15 Yanvar). Azərbaycan işğaldan azad edilən bütün əraziləri tezliklə cənnətə çevirəcək. *Yeni Azərbaycan*. Erişim adresi: [https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset\\_e57807\\_az.html](https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e57807_az.html).
- Abdullayev, M. (2021d, 17 Fevral). Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında bərpa işləri planlı şəkildə və ən yüksək səviyyədə aparılacaq. *Yeni Azərbaycan*. Erişim adresi: [https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset\\_e58338\\_az.html](https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e58338_az.html).
- Abdullayev, M. (2021e, 21 Avgust). Azərbaycanda işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası əsas vəzifələrdən biri kimi müəyyənləşdirilib. *Yeni Azərbaycan*. Erişim adresi: [https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset\\_e60831\\_az.html](https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e60831_az.html).
- Aslanlı, A. (2015). *Karabağ sorunu ve Türkiyə-Ermenistan ilişkileri*. Ankara: Berikan Ofset Matbaa.
- Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. 02 fevral 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/50474>.
- Azərbaycan Respublikası, Cəbrayıl Rayonu İcra Hakimiyyəti. Rayon haqqında. Erişim adresi: <http://www.cabrail-ih.gov.az/page/58.html>.
- Azərbaycan Respublikasının Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Erişim adresi: <http://www.human.gov.az>.
- Babayev, A. (2020). Nagorno-Karabakh: The genesis and dynamics of the conflict. A. Babayev, B. Schoch ve H. Joachim (Ed). *The Nagorno-Karabakh deadlock* içinde (ss. 17-38). Wiesbaden: Springer VS.
- Baghirov, O. (2021). Azerbaijan aims to transform liberated territories to high-tech area. Erişim adresi: <https://www.eurasiareview.com/28032021-azerbaijan-aims-to-transform-liberated-territories-to-high-tech-area-oped/>.
- Broers, L. (2016). *The Nagorny Karabakh conflict defaulting to war*. Russia and Eurasia programme. Chatham house, July 2016.
- Cavanaugh, C. (2016). OSCE and the Nagorno-Karabakh peace process. *Security and Human Rights*, 27, 422-441.



- Gozalov, G. (2021). Yeni Nahcivan koridoru ve bölgesel işbirliğine katkıları. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-yeni-nahcivan-koridoru-ve-bolgesel-isbirligine-katkilari/2256165>
- Həsənov, Ə. (2016). *Azərbaycan Respublikasının Milli İnkişaf və Təhlükəsizlik Siyasətinin Əsasları*. Bakı: "Zərdabi LTD".
- IDMC (2010). *Azerbaijan: After Some 20 Years, IDPS Still Face Barriers to Self-reliance*. Norwegian Refugee Council. Erişim adresi: <https://www.internal-displacement.org/>.
- IDMC (2020). *Global Report on Internal Displacement*. Norwegian Refugee Council. Erişim adresi: <https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2020/>.
- International Crisis Group (2017, June). *Nagorno-Karabakh's gathering war clouds*. Europe Report No.244, Brussels.
- İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib. 06 yanvar 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/49933>.
- Kofman, M. ve Leonid N. (2020). The second Nagorno-Karabakh war, two weeks in. Erişim adresi: <https://warontherocks.com/2020/10/the-second-nagorno-karabakh-war-two-weeks-in/>.
- Mahmudov, Y. ve Şükürov, K. (2005). *Qarabağ, Real Tarix, Faktlar, Sənədlər*. Bakı: Təhsil.
- Mehdiyev, A. (2020, 7 Oktyabr). İlham Əliyev: "Cəbrayıl bizimdir!". Erişim adresi: [www.azerbaijan-news.az](http://www.azerbaijan-news.az).
- Neciyev, E. (2011). Azərbaycan'ın sovyetləşdirilməsi sürecinde Karabağ problemi. *Ermeni Araştırmaları*, 39, 163-186.
- OHCHR (2020, November). Nagorno-Karabakh conflict: Bachelet warns of possible war crimes as attacks continue in populated areas. press release.
- Özsoy, B. ve Aydemir Baş, F. B. (2022). Küresel çözümsüzlükten vatan muharebesine: Dağlık Karabağ'da Minsk Grubu'nun rolü üzerine bir değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(33), 143-160.
- Özsoy B. ve Sipahi, E. B. (2017). Azərbaycan'da qaçqınlara ve mecburi köçkünlərə yönelik politikalar: Kendi vatanında mülteci olmak. A. Yatkın (Ed), Uluslararası Göç ve Mülteci Sorununun Çözümünde Kamu Yönetiminin Rolü: *XI. Kamu Yönetimi Sempozyumu (KAYSEM) Bildiri Kitabı* içinde (ss. 1615-1634), Elazığ: Fırat Üniversitesi, Atatürk Kültür Merkezi.
- Özsoy, B., Sipahi, E. B. ve Khashimov, M. (2020). Kafkasya'da ruhsuz bırakılmış şehirler: İşgal altındaki Azerbaycan toprakları. *Qafqazşünasların II Beynəlxalq Forumu* içinde (ss. 439-445), Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Paul, A. ve Sammut D. (2016). *Nagorno-Karabakh: Is it time to bring peacekeeping and confidence building back on the agenda?*. Discussion paper, European Policy Center.
- Perruchoud, R. ve Redpath-Cross, J. (2011). *Glossary on migration*. International Organization for Migration, Geneva.
- President of the Republic of Azerbaijan (2020). Statement by the president of the republic of Azerbaijan, prime minister of the republic of Armenia and president of the Russian federation. Erişim adresi: <https://president.az/en/articles/view/45923>.
- Prezident İlham Əliyev: Azad edilmiş torpaqlarda minatəmizləmə işləri birinci dərəcəli vəzifədir. 05 fevral 2021. Erişim adresi: [https://www.yeniazerbaycan.com/Gundem\\_e58157\\_az.html](https://www.yeniazerbaycan.com/Gundem_e58157_az.html)

- Prezident İlham Əliyevə və birinci xanım Mehriban Əliyevaya Şuşa şəhərinin baş planı təqdim olunub. 30 Avqust 2021. Erişim adresi: [https://www.yeniazerbaycan.com/Arxiv-\\_e60880\\_az.html](https://www.yeniazerbaycan.com/Arxiv-_e60880_az.html).
- Qasımlı, M. (2015). 1828 yılından günümüze Karabağ topraklarında demografik süreçler. *Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış ve Güvenliğe ve Komşuluk İlişkilerine bir Tehdit* içinde (ss. 28-31). Ankara: Neyir Matbaacılık.
- Qasımlı, Musa (2016). *Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək Erməni iddiaları: Tarix–olduğu kimi (1920-1994-cü illər)*. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu.
- Quliyeva, S. (2017). *Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin təbliğində Aprel döyüşlərinin rolü*. Bakı: M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası.
- Rəhimli, Z. (2019, 28 Noyabr). Lələtəpədə dalğalanan üçrəngli bayrağımızın Xankəndində dalğalanacağı gün uzaqda deyil. Səs qazeti.
- Rehimov, R. (2017). Dağlık Karabağ'a 'büyük dönüş'ün başlangıcı: Çocuk Mercanlı. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr>.
- Rzayev, R. (2015). Azerbaijani community of the Nagorno-Karabakh region: Quest for peace, justice and returning home. *Displacement, Refugees and Migration in the Caucasus and Eurasia, Caucasus International*, 5(1), 101-106.
- Sezer, K. (2021). Karabağ'da gözlem başladı. Yeni Şafak. Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/gundem/karabagda-gozlem-basladi-3596814>
- Sipahi, E. B. ve Özsoy, B. (2017). Kafkaslar'da bir kentkırım örneği olarak Şuşa. *Qafqazşünasların Birinci Beynəlxalq Forumu* içinde (ss. 235-242), Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Sukiasyan, N. (2021, 2 January). *Armenian-Russian relations from revolution to war*. BRIEF, European Union Institute for Security Studies.
- Tuncel, T. K. (2016). Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da yaşanan 4 gün savaşı. *Ermeni Araştırmaları*, 53, 301-338.
- UN Refugee Agency (2009). Azerbaijan: Analysis of gaps in the protection of internally displaced persons (IDPs). Erişim adresi: <https://www.unhcr.org/protection/convention-/4bd7edbd9/azerbaijan-analysis-gaps-protection-internally-displaced-persons-idps.html>
- UN Refugee Agency (2018). *Global trends forced displacement in 2018*. Erişim adresi: <https://www.unhcr.org-/globaltrends2018/>.
- YAŞAT Fondun fəaliyyət istiqamətləri üzrə 19 milyon manatdan çox vəsait xərclənib. *Azər TAC*. 22 Aprel 2021. Erişim adresi: [https://azertag.az/xeber/YASAT\\_Fondun\\_fealiyyet\\_istiqametleri-\\_uzre\\_19\\_milyon\\_manatdan\\_chox\\_vesait\\_xerclenib\\_VIDEO-1762253](https://azertag.az/xeber/YASAT_Fondun_fealiyyet_istiqametleri-_uzre_19_milyon_manatdan_chox_vesait_xerclenib_VIDEO-1762253).
- Yunusov, A. (2013). *Asylum seekers, refugees, and IDPs in Azerbaijan: Issues and perspectives*. CARIM-East Explanatory Note 13/125. Migration Policy Centre.

## Kararname ve Emirler

6 Haziran 2021 tarihli emir: 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü nəticəsində kənd təsərrüfatına dəymiş ziyanın aradan qaldırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 06 iyul 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/52385>

- 6 Haziran 2021a tarihli emir: 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü nəticəsində mülki əhalinin əmlakına dəymiş ziyanla bağlı maddi yardım ödənilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 06 iyul 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/52383>.
- 6 Haziran 2021b tarihli emir: 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü nəticəsində zərər vurulmuş obyektlərin bərpası və təmir-tikinti işlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 06 iyul 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/52382>.
- 6 Kasım 2020 tarihli emir: 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü nəticəsində mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, o cümlədən infrastruktur obyektlərinə, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 06 noyabr 2020. Erişim adresi: <https://president.az/articles/45635>.
- 14 Aralık tarihli emir: 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü nəticəsində mülki əhaliyə dəymiş ziyanın ödənilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 14 dekabr 2020. Erişim adresi: <https://president.az/articles/48975>.
- 3 Aralık 2020 tarihli emir: Azərbaycan Respublikasında Zəfər Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 03 dekabr 2020. Erişim adresi: - <https://president.az/articles-48455>.
- 3 Aralık 2020 tarihli emir: Bakı şəhərində Vətən müharibəsi memorial kompleksinin və Zəfər muzeyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 03 dekabr 2020. Erişim adresi: <https://president.az/articles/48457>.
- 3 Mayıs 2021 tarihli emir: Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində "yaşıl enerji" zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 03 may 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/51355>.
- 4 Ocak 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi: "Qarabağ Dirçəliş Fondu" publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 04 yanvar 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/49876>.
- 4 Ekim 2021 tarihli emir: Cəbrayıl şəhər mərkəzi xəstəxanasının layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 04 oktyabr 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/53318>.
- 4 Ekim 2021a tarihli emir: Cəbrayıl şəhərində məktəb binasının layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 04 oktyabr 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/53320>.
- 7 Mayıs 2021 tarihli emir: Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 07 may 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/51394>.
- 8 Aralık 2020 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi: Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar yaralananların və şəhid ailələrinin təminatına dəstək

- fondunun (“YAŞAT” Fondu) yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 08 dekabr 2020. Erişim adresi: <https://president.az/articles/48582>.
- 7 Temmuz 2021 tarixli Cümhurbaşkanı kararnamesi: Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 07 iyul 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/52389>.
- 8 Mayıs 2021 tarixli emir: Şuşa şəhərində yeni ümumtəhsil məktəbinin tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 08 may 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/51417>.
- 15 Haziran 2017 tarixli emir: Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndində bərpa işlərinin davam etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 15 iyun 2017 Erişim adresi: <https://president.az/articles/24222>.
- 14 Şubat 2018 tarixli emir: Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndinin əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təmin edilməsi üçün əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 14 fevral 2018. Erişim adresi: <https://president.az/articles/27049>.
- 17 Ekim 2021 tarixli emir: Füzuli Memorial Kompleksinin layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 17 oktyabr 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/53503>.
- 19 Ocak 2021 tarixli Cümhurbaşkanı kararnamesi: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndələri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 19 yanvar 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/50281>.
- 20 Ekim 2021 tarixli emir: Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda yerləşən Zəngilan şəhərinin Baş planının hazırlanması ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 20 oktyabr 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/53621>.
- 22 Haziran 2021 tarixli emir: Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 22 iyun 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/52219>.
- 25 Haziran 2021 tarixli Cümhurbaşkanı kararnamesi: Şəhid ailələri üzvlərinin, müharibə ilə əlaqədar xəsarət almış hərbi qulluqçuların və əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin müraciətləri üzrə vahid əlaqələndirmə mərkəzlərinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 25 iyun 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/52315>.
- 30 Aralık 2020 tarixli 1241 sayılı Cümhurbaşkanı kararnamesi: Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə bağlı bir sıra məsələlər barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 30 dekabr 2020-ci il № 1241, Erişim adresi: <http://www.e-qanun.az/framework-/46614>